УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/56

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАВА ОРЕНДИ ЗЕМЛІ

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE RIGHT TO LEASE LAND

Кисилиця Н.Д., аспірантка
Навчально-науковий юридичний інститут
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена історико-правовому аналізу права оренди землі. Проведене дослідження спрямоване на встановлення правових характеристик оренди землі у різні історичні періоди. Відомо, що на прийняття тих чи інших нормативних актів вирішальне значення відігравала історична епоха та державний устрій, які відображали суспільний лад. На території Київської Русі панували феодальні відносини, за яких селяни спочатку орендували землю, але пізніше вони ставали залежними від феодалів. З приєднанням частин території України до Великого князівства Литовського та Польського королівства продовжується процес обезземелення селян. Проте згодом, після проведення земельної реформи, набувають поширення договори оренди землі, які забезпечували рівність сторін та нагляд за їх дотриманням з боку судів. На території України, що входила у склад російської імперії землі в оренду не здавалися, а тому і нормативне регулювання відносин оренди землі не розвивалося. Новим поштовхом у розвитку земельного законодавства, у тому числі норм, що стосувалися оренди землі, стало прийняття Цивільного кодексу Східної Галіції та Австрійського цивільного уложення, відповідно до яких право оренди землі мало ознаки речового права. Подальший розвиток законодавства у сфері регулювання орендних правовідносин майже не відбувався через скасування права приватної власності на землю та скасування оренди землі. Такий порядок проіснував майже до кінця минулого століття. Після проголошення незалежності України, прийняття нових нормативно-правових актів та формування ринкових відносин розвивається правове регулювання оренди землі. Первинно оренда землі визначалася як звичайне зобов'язання, що виникала на підставі договору оренди землі. Відповідно до сучасного правового регулювання право оренди землі підлягає державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, а також вважається обмеженим речовим право. На момент написання статті в Україні введено воєнний стан, а тому чинне земельне законодавство зазнало певних змін, зокрема, щодо правового регулювання відносин оренди землі.

Ключові слова: земля, земельні відносини, землекористування, оренда земель, аграрний сектор, здійснення права, контроль.

The article is devoted to the historical and legal analysis of the right to lease land. The conducted research is aimed at establishing the legal characteristics of land leases in different historical periods. It is known that the historical era and the state system, which reflected the social order, played a decisive role in the adoption of certain normative acts. Feudal relations prevailed on the territory of Kyivan Rus, under which the peasants initially rented land, but later they became dependent on the feudal lords. With the annexation of parts of the territory of Ukraine to the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland, the process of taking the land continues. However, later, after the land reform, land lease contracts became widespread, which ensured the equality of the parties and the supervision of their observance by the courts. On the territory of Ukraine, which was part of the russian empire, the land was not leased, and therefore the normative regulation of land lease relations was not developed. A new impetus in the development of land legislation was given by the adoption of the Civil Code of Eastern Galicia and the Austrian Civil Code, according to which the right to lease land had characteristics of real property. Further development of legislation in the field of regulation of tenancy relations almost did not take place due to the abolition of the right of private ownership of land and the abolition of land leases. After the declaration of Ukraine's independence and the adoption of new legal acts and the formation of market relations, the legal regulation of land leases is developing. At the time of writing the article, martial law was introduced in Ukraine, and therefore the current land legislation has undergone certain changes, in particular, regarding the legal regulation of land lease relations.

Key words: land, land relations, land use, land lease, agricultural sector, exercise of law, control.

Земля завжди була об'єктом особливої уваги, адже була територією для проживання, забезпечувала населення продовольством, давала виходи до торговельних шляхів. Сьогодні важливе значення відіграє правове регулювання земельних відносин для проведення аграрної реформи, а аграрний сектор економіки України вважається одним із найперспективнішим, зокрема у контексті євроінтеграції. Для комплексного дослідження права оренди землі вважаємо за доцільне проаналізувати основні нормативно-правові акти у певні історичні періоди та як вони вплинули на розвиток орендного законодавства.

У межах дослідження вважаємо за доцільне розпочати аналіз з нормативно-правових актів Візантії, оскільки у подальшому вони мали значний вплив на формування права у Київській Русі. Варто відмітити Землеробський закон Візантії VII ст. н.е., який містив положення про оренду землі [1]. Схожі положення можна знайти у Руській Правді, де, наприклад, містилися норми про «закуп». Про «закуп» згадують у своїх працях І. С. Будзилович та А. Д. Юрченко, а також К. О. Дремлюга, Н. В. Ільків [2, с. 64; 3, с. 31; 4, с. 64]. Науковці дійшли висновку, що на основі «закупу» виникли специфічні відносини оренди землі, з чим можна погодитись. Норми Руської Правди та Землеробського закону Візантії схожі, зокрема тим, що йдеться про початок встановлення феодальної залежності для селян, які орендували землю в багатих землевласників, проте з часом їх все більше прив'язували до цієї землі, та згодом перетворили на залежне населення, яке не мало права припинити такі відносини. Можна стверджувати, що на тогочасні земельні відносини впливав феодальний лад.

Слід згадати також про «чинш» – податок у середньовічній феодальній Європі, який платили сеньйору (власникові землі) особисто вільні, але позбавлені земельної власності чиншові селяни та міщани за право безстрокового спадкового користування землею [5]. Як зазначає О. М. Пащенко, «чиншове право являло собою сукупність норм феодального права, що склалися в 13–14 ст. ст. у країнах Європи, які регулювали особливий різновид поземельних відносин, що встановлювалися між феодальними власниками і феодальними держальниками землі (чиншовиками) з числа селян і міських жителів. За своєю природою воно нагадувало спадкову оренду за римським правом (эмфитевзис), закріплювало довічне, що переходило з покоління в покоління, користування землею з обов'язком володільця сплачувати феодалу встановлений оброк (чинш), зазвичай грошовий» [6, с. 29]. Із наведеного можна зрозуміти, що «чинш» мав ознаки оренди землі, проте мав спадковий характер, як емфітевзис.

Територія України із 40-х рр. XIV ст. опинилася під владою Великого князівства Литовського та Польського королівства. Процес відбирання земель в українських селян відбувався поступово, та в кінцевому результаті призвів до того, що власники землі перетворилися на орендарів [7, с. 14]. XVI ст. ознаменувалося проведенням

аграрної реформи та прийняттям у 1557 р. «Устави на волоки». Як зазначає М. Ю. Бурдін «реалізація положень «Устави на волоки» об'єктивно сприяла впорядкуванню землекористування в регіоні, унормуванню різних форм феодальної ренти, пов'язавши її обсяг з якістю ґрунтів» [7, с. 16]. Разом з тим, наслідками проведеної реформи стало обезземелення селян та поступове їх закріпачення, а також встановлення обмежень щодо користування лісами та пасовищами [7, с. 16].

Із середини XV ст. поширення набувають земельні контракти, серед яких виділяють оренду маєтностей. Контракт оренди укладався публічно на один рік чи більше, плата здійснювалась одразу повністю або частинами, а сам контракт за необхідності можна було продовжити. Особливістю такого контракту було те, що по закінченню терміну оренди маєтностей орендар зобов'язувався повернути власникові об'єкт оренди в такому стані, який фіксувався на момент укладення угоди [8]. Таким чином можна говорити про певний розвиток договірного регулювання оренди землі.

У XVI–XVII ст. на території Волинського воєводства, що входило в склад Речі Посполитої, також можна знайти згадки про укладення договорів оренди землі. В архівах можна зустріти чималу кількість справ про оренду землі, наприклад, в подокументних описах актових книг Володимирського ґродського суду за 1566–1570 рр. [9, с. 98]. З аналізу численних судових справ, предметом розгляду яких була оренда маєтків, можна припустити, що правовідносин оренди регулювались договорами. Зважаючи на те, що договір оренди додавали до актових книг судів, то, ймовірно, суди здійснювали нагляд за тим, аби не порушувалися права жодної з сторін [9, с. 98, 107; 10, с. 80].

На тій території України, що входила до складу російської імперії, правове регулювання землекористування відбувалося інакше. Однією із правових пам'яток того часу вважається «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р [11, с. 214]. Зазначеним актом регулювалося виникнення та припинення відносини оренди. 4 листопада 1763 р. Катерина II видала указ про перепис на території Україні. Перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріпленню земельних володінь за державцями, у яких не завжди були юридичні документи на землеволодіння, санкціонував фактичну владу над селянами [12, с. 4]. Під державцями малися на увазі «ті, хто користувався ранговими землями» [13; 248]. З історико-правових джерел відомо, що дослідники звертали особливу увагу на копії документів, що додавалися до відомостей, які підтверджували права на володіння землями, маєтностями тощо. Здебільшого це універсали, купчі записи на землю, ліси, сіножаті, двори, заповіти, дарчі записи про передачу майна, про обмін ґрунтів, колективні прохання козаків і посполитих та ін. Вони охоплюють період XVII–XVIII ст. і стосуються питань землеволодіння, розвитку промисловості в надрах феодального суспільства, соціально-економічної залежності селян від старшини (зазначалася кількість днів панщини та інші повинності), класової боротьби [12, с. 8]. З наведеного можна зробити висновок, що у період з XIV до XVIII розвиток земельного законодавства, в контексті правового регулювання оренди землі, характеризується продовженням феодально залежних відносин. Основним способом регулювання правовідносин оренди землі були контракти, які набули більшого поширення на тій території України, що входила до складу Речі Посполитої. На іншій території України діяли нормативні акти, прийняті у російській імперії.

Наступний етап розвитку законодавства, що регулювало відносини землекористування, пов'язують із проведенням Селянської реформи 1861 року, завдяки якій селянство частіше вдавалося до оренди та купівлі землі у приватну власність [14]. У виданих в результаті проведеної реформи актах «містилися основні приписи, що визначали зміст, структуру, обсяги громадського та поміщицького землеволодіння, особливості набуття селянами права власності на садибні посілості та польові наділи» [15]. Проте розвиток земельного законодавства відбувався повільно, оскільки селяни все одно залишались залежними на землях поміщиків, а плата за користування землею залишалась все ще великою.

На території Західної України земельне законодавство розвивалося активніше. У 1797 р. прийнято Цивільний кодекс Східної Галіції [16, с. 452], який в тому числі регулював відносини оренди землі. У ст. 231 глави VII частини III Цивільного кодексу Східної Галіції передбачалося, що у разі найму нерухомого майна та реєстрації договору у відповідному реєстрі, на це майно могло встановлюватися яке-небудь речове право [16, с. 452]. Як відзначає О. Є. Блажівська, «цікавим був підхід до встановлення речового права на нерухомість, оскільки на території Східної Галичини і Буковини права на нерухомість підлягали державній реєстрації. Відповідно правоволодіння на нерухоме майно належало тому, кого було вказано володільцем у державних реєстрах нерухомості» [17, с. 64]. Отже, можна вважати, що найм (оренда) землі за Цивільним кодексом Східної Галіції мав речовий характер.

У 1811 році видано Австрійське цивільне уложення, яке поширювало свою дію на території Галичини (східної та західної), а також Буковини. Главою 25 Австрійського цивільного уложення регулювалися відносини майнового найму [18]. У цивільному уложенні існувало цікаве положення, за яким у разі припинення оренди нерухомого майна шляхом його продажу, якщо право оренди було занесено у реєстри, воно могло перетворитися у сервітут. Тобто якщо власник земельної ділянки її продав, а вона перебувала в оренді, то до нового власника ця земельна ділянка переходила з обтяженням у вигляді сервітуту [18]. Йшлося про речові права на нерухоме майно, до якого також належала земля. Крім того, статтею 364 Уложення передбачалась можливість продажу речового права.

Розвиток земельного законодавства у XVIII–XIX ст. відбувався по-різному на території України. Відповідно до Цивільного кодексу Східної Галіції та Австрійського цивільного уложення право оренди землі мало ознаки речового права, а також могло відчужуватися. На іншій частині території України розвиток земельного законодавства характеризується суттєвим відставанням, оскільки тільки після проведеної Столипінської реформи селянам надавалася можливість отримувати землю у власність. Проте селяни все одно залишались залежними на землях поміщиків, а плата за користування землею залишалась занадто великою. Як зазначає О. М. Пащенко «практично до кінця 19 століття спеціального земельного законодавства в Україні не існувало. Приватне землеволодіння в містах і сільській місцевості в основному регулювалося нормами звичаєвого і писаного цивільного права» [6, с. 29].

Декрет про землю від 08.11.1917 р. скасував право приватної власності на землю, а також право укладати договори оренди землі [19]. На цьому етапі основною формою землекористування були одноосібні селянські господарства. Це відповідало основним завданням земельного законодавства: встановити такий вид землекористування, який будувався б на трудовому принципі [4, с. 66]. Наступним важливим документом для розвитку земельного законодавства був Декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1918 р. Декретом ліквідовувалося право власність на землю, а земля без викупу переходила у користування всього трудового народу [20, с. 51–52].

У Земельному кодексі 1922 року, зокрема у розділі II, передбачалася «трудова оренда землі» [21]. Трудова оренда землі виникала на підставі договору між користувачем земельної ділянки та третьою особою. Такий вид оренди був можливим для трудових господарств, які у зв'язку із стихійним лихом, недостатністю інвентарю чи

робочої сили, а також її зменшенням через смерть, мобілізацію, перехід на виборні посади чи від'їзд на трудові заробітки, не могли обробляти землю самостійно, а тому могли найняти інших осіб для допомоги в обробітку землі [21]. Трохи пізніше були прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землевпорядкування» від 15 грудня 1928 року [22]. На думку К. О. Гущі, «з ухваленням Загальних засад 1928 р. фактично розпочався процес колективізації, де основними землекористувачами ставали радгоспи і колгоспи» [23, с. 55]. Відносини оренди регулювались розділом VII «Оренда землі трудового користування» Загальних засад землекористування і землевпорядкування. Норми Загальних засад майже не відрізнялись від норм Земельного кодексу 1922 р. Передбачалося, що здавати землю в оренду мають право тільки трудові господарства у разі ослаблення через стихійне лихо, недостатньої кількісті інвентарю чи зменшення робочої сили. Допускалася передача всієї землі чи її частини за плату (грошову чи натуральну) [22]. Таким чином, встановлювався контроль з боку органів влади за орендою землі.

Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про землю, прийняті 13.12.1968 р. [24]. Верховною Радою СРСР, дещо видозмінили відносини землекористування. А. М. Третяк зазначає, що «цей закон був розрахований не на господарську самостійність селян і не на різноманітність форм користування землею, а на жорстку централізацію і командне управління сільським господарством» [25, с. 57]. В Основах законодавства передбачалось, що земля може бути передана у користування строково або безстроково. Строкове землекористування могло бути короткостроковим та довгостроковим. Земля передавалася з державного фонду відповідним суб'єктам землекористування, а також передбачалося, що колгоспи, радгоспи чи іншими підприємства, організації, установи із закріплених за ними земель могли передавати у вторинне землекористування земельні ділянки.

У 1970 р. був прийнятий новий Земельний кодекс УРСР. У Земельному кодексі оренда землі все ще була під забороною, проте главою 3 «Право землекористування» регулювалися відносини користування землею [26]. Земельним кодексом встановлювалося безстрокове та тимчасове землекористування. За загальним правилом земля надавалась у користування органами влади у порядку відведення, а також суб'єкти первинного землекористування (колгоспи, радгоспи та інші підприємства, організації та установи) могли передати свої землі у вторинне користування. Право землекористування посвідчувалося державним актом для колгоспів, радгоспів чи інших суб'єктів, актом того органу, який надав земельну ділянку у користування, якщо йшла мова про тимчасове короткострокове користування, або записом у відповідних реєстраційних книгах (для громадян) [26]. У цей період зберігається контроль з боку держави за використанням земель.

Заборона оренди землі зберігалася до кінця 1980-х рр. Вперше оренду землі знову «узаконено» постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо розвитку особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва та городництва» від 19.09.1987, де колгоспам рекомендувалося, а радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам – дозволялося здавати землю в оренду [27]. Оренда згодом була також передбачена (на рівні загальних декларацій) відповідно до п. 2 ст. 35 Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26.05.1988 р. та у Примірному статуті колгоспу (п. 11), прийнятому IV Всесоюзним з'їздом колгоспників [28, с. 100–101]. Варто згадати про Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23.11.1989, які регулювали в тому числі відносини землекористування [29]. У ст. 13 Основ законодавства визначались порядок і умови зміни, розірвання, припинення і продовження договору оренди [29]. Слід зазначити, що у цих нормативних актах право оренди землі не мало ознак речового права, а тому вважалася зобов'язанням.

Важливо згадати також прийнятий 18.12.1990 р. Земельний кодекс, де надавалося право укладати договори оренди землі [30]. Оренда землі стала доступною для національних та міжнародних суб'єктів, орендодавцями були сільські, селищні, міські, районні Ради народних депутатів. Крім того передбачалося, що органи влади реєструють право землеволодіння, право землекористування та договори оренди землі, а право користування орендованою землею припиняється при розірванні договору оренди землі [30].

З 1917 по 1989 роки в Україні змінювалися форми власності на землю та умови її використання. З 1918 року ліквідували право приватної власності на землі, а з 1922 року землекористування набуло форми «трудової оренди». Тільки після 1987 році поняття «оренда землі» набуло традиційного змісту. Таким чином, протягом майже цілого століття оренда землі на території України перебувала під забороною, а отже і розвиток законодавства – теж.

Новий етап у розвитку земельного законодавства розпочався після прийняття 24.08.1991 р. Акта проголошення незалежності України [31]. Приймається Земельний кодекс України від 13.03.1992 р., в якому визначалися окремі норми, що регулювали відносини оренди землі. Подальше регулювання оренди землі відбулося після прийняття Закону України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р. [32]. Згодом редакція Закону від 06.10.1998 була змінена і нова редакція Закону України «Про оренду землі» набула чинності 01.01.2003 та в подальшому змінювалася шляхом внесення змін та доповнень до Закону. Варто зауважити, що відповідно до першої редакції Закону України «Про оренду землі» право оренди землі не підлягало державній реєстрації, натомість реєструвалися договори оренди землі. У чинній редакції Закону України «Про оренду землі» право оренди землі підлягає реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [33].

У період із 24.03.2022 р. земельне законодавство України зазнало змін у зв'язку із введенням воєнного стану від 24.02.2022 р. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» внесено зміни до Перехідних положень Земельного кодексу України та внесено зміни у здійснення права оренди землі. Відповідно до п. 27 Перехідних положень вважаються поновленими договори оренди землі на один рік, без волевиявлення сторін, строк користування земельними ділянками щодо яких закінчився після введення воєнного стану, або щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення у визначених законодавством випадках. У період, коли призупинено функціонування Державного земельного кадастру, на всій території України змінився порядок передання в оренду земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року та земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Зокрема, на час дії воєнного стану, право оренди землі підлягає державній реєстрації (за винятком якщо договір укладений коли функціонування Державного земельного кадастру призупинено на всій території України). Якщо ж договір укладено у період, коли функціонування Державного земельного кадастру призупинено, то право оренди земельної ділянки виникає з дня державної реєстрації договору оренди земельної ділянки районною військовою адміністрацією. Крім того, у визначених випадках передача земельних ділянок державної та комунальної власності відбувається без проведення земельних торгів. Орендарі, суборендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності, від-

повідно до нововведень можуть передавати на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Така передача здійснюється без згоди власника земельної ділянки на підставі письмового договору про передачу права землекористування між землекористувачем та особою, якій передається право користування земельною ділянкою [34].

Варто зазначити, що здійснення права на оренди землі у певний історичний період відбувалося по-різному, зважаючи на приналежність територій України до інших країн, а також правовим розвитком країн. Відповідно до наведеного можна стверджувати, що період V–XIV ст. характеризується прийняттям перших правових актів у Візантії та Київській Русі. Відносини землекористування відображали тогочасний суспільний устрій феодальної країни. Зокрема, відбувалося поступове закріплення феодально залежних селян до земель багатих феодалів. Земельні відносини, а отже і орендні, мали обмежений характер, оскільки тогочасні норми права захищали інтереси заможних землевласників. Право оренди землі нагадувало емфітевзис, оскільки мало спадковий характер.

Починаючи з XV до приблизно XVIII століття відносини оренди землі регулювалися за допомогою договорів оренди землі, які набули більшого поширення на тій території України, що входила до складу Речі Посполитої. За допомогою контрактів відносини оренди землі врегульовувалися детальніше та сприяли встановленню рівності між сторонами, оскільки такі контракти реєструвалися у судових книгах. На іншій території України діяли нормативні акти, прийняті у російській імперії, зокрема, на цій території встановлювалося кріпацтво, а українські землі у власність отримували у тільки місцеві чиновники – «державці».

З XVIII до XIX століття на території Галичини та Буковини діяли Цивільний кодекс Східної Галіції та Австрійське цивільне уложення. Відповідно до зазначених нормативно-правових актів право оренди землі мало ознаки речового права, а також могло відчужуватися. На іншій частині території України розвиток земельного законодавства значно відставав, зважаючи на те, що тільки після Столипінської реформи селянам надавалася можливість купувати землю, яка була дорогою, а можливості швидкого виходу з кріпацтва у людей не було.

З 1917 до 1987 років оренда землі була під забороною, оскільки право власності на землю було скасовано. У цей період приймаються численні нормативні акти у сфері земельних відносин, включаючи перші земельні кодекси, проте відносини землекористування перебувають під контролем держави. Землекористування набуває різних форм, як-от трудової оренди. Тільки з 1987 року знову дозволялося здавати землю в оренду. Варто зазначити, що у цей період оренда землі мала ознаки зобов'язального права.

З 1991 року земельне законодавство оновлюється. Зокрема, дозволяється право приватної власності, оренда землі регулюється нормами нового Земельного кодексу та Закону України «Про оренду землі». Первинно, у зазначених нормативних актах оренда землі вважалася зобов'язанням, а договір оренди землі підлягав реєстрації. Проте відповідно до внесених змін, оренда землі набула ознак обмеженого речового права та підлягає державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. З 24.03.2023 на території України відбувся перехід земельних відносин до умов воєнного стану, тому внесено зміни до Перехідних положень Земельного кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Харків: Одіссей, 2010. 488 с. URL: https://pidru4niki.com/1842112058634/pravo/vizantiyske_pravo (дата звернення 29.08.2023)
2. Будзилович І. Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис). *Право України*. 1994. № 10. С. 63–67.
3. Дремлюга К.О. Підстави набуття прав на землю громадянами України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. національний ун-т біоресурсів і природокористування України, 2010. 210 с.
4. Ільків Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: монографія / за заг. ред. Н. І. Титової. Київ, 2007. 296 с.
5. Юридична енциклопедія / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.; Київ. 2004. Т. 6 : Т - Я. 768 с.
6. Пащенко О. М. Розвиток і кодифікація земельного законодавства України: дис. канд. юрид. наук. 12.00.06. / Київ. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 184 с.
7. Бурдін М. Ю. «Устав на волоки» та зміни у правовому регулюванні аграрних відносин у землях Великого князівства литовського та Речі Посполитої. *Науковий* вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 13–17.
8. Блануца А. В. Земельні контракти. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Київ. 2005. Т. 3: Е - Й. 672 с.
9. Володимирський ґродський суд подокументні описи актових книг. Випуск 1 справи 1-5 1566-1570. Київ, 2002–225 с.
10. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. Випуск 1 книги № 1–11 1568–1598 рр. / упоряд. Л. Попова, З. Хомутецька, В. Чунтулова. Київ, 1959. 256 с.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 548 с.
12. Бутич І. Л. Попова Л. А., Ревнивцева К. Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів. 1959 р. 185 с.
13. Словник української мови в 11 томах. Академічний тлумачний словник (1970–1980) Том 2, 1971. ст. 248.
14. Лазанська Т. І. Надільне землеволодіння. *Енциклопедія історії України*: *Т. Мі-О* / за ред. В. А. Смолій та ін. Київ. Наукова думка. 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nadilne_zemlevolodinnia
15. Сидор В.Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України: автореферат дис. на здобуття д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Київ. Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2012. 499 с.
16. Цивільний кодекс Східної Галіції 1797 г. Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII / ред. О. Кутателадзе. Одеса: Юрінком Інтер, 2018. 660
17. Блажівська О. Є. Історико-правовий аналіз права володіння та права власності за Галицьким цивільним кодексом 1797 року. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1. С. 61–68.
18. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie StF: JGS № 946/1811 URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622
19. Хміль І.В. Декрет про землю 1917. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dekret_pro_zemlyu_1917 (дата звернення 29.08.2023)
20. Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в XX ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харків, нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 226 с.
21. Земельний кодекс УРСР: постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 16.10.1922 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP220002.html

22. Загальні засади землекористування і землевпорядкування: постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 року URL: http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16640.htm

23. Гуща К.О. Юридична відповідальність за земельні правопорушення, що посягають на право власності, в Радянській Україні (1922-1991 рр.): історико-правові аспекти. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Дніпро, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. 2017. 197 с.

24. Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про землю: закон СРСР від 13.12.1968 р. № 3401-VII URL: http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15219.htm

25. Третяк А. М. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні: навчальний посібник. Київ: Аграрна наука, 2002. 280 с.

26. Земельний кодекс: закон УРСР від 08.07.1970 № 29 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07/ed19700708#Text

27. Про додаткові заходи по розвитку особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва і городництва: постанова Центрального комітету компартії україни і ради міністрів Української РСР від 10 листопада 1987 р. № 364 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364-87-%D0%BF#Text

28. Мірошниченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

29. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду. Закон СРСР від 23.11.1989 № 810-I. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0810400-89#Text

30. Земельний кодекс УРСР. Закон УРСР від 18.12.1990р. № 561-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed19901218#Text

31. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text

32. Про оренду землі. Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14/ed19981006#Text

33. Про оренду землі. Закон України від 08.06.2023 № 161-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text (дата звернення 25.08.2023)

34. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення 25.08.2023)